

UDC 003.071:091.5]:[094.4:003.349]
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/73-1-30>

Sofia BUTKO,
orcid.org/0000-0002-4778-2914
кандидат наук філологічних,
доцент Катедри Яęzyка Українського
Чарківського Університету Народового ім. В. Н. Каразіна
(Чарків, Україна), *sophiabutko@karazin.ua*

O JEZYKU / JEZYKACH NOT RĘKOPIŚMIENNYCH W STARODRUKACH CYRYLICKICH¹

Marginalia są cennym źródłem dla wielu nauk humanistycznych nie tylko pod względem ich treści, ale także z punktu widzenia ich formy językowej i graficznej, która w pełni potwierdza tezę o wielojęzyczności wczesnego nowożytnego społeczeństwa ukraińskiego. W artykule podjęto analizę języka(ów) rękopiśmiennych zapisków (marginaliów) na stronach starodruków cyrylickich z XV–XVII w. ze zbiorów Ukraińskiej Biblioteki Narodowej im. W. I. Wernadskiego. Na marginesach stron starodruków znajdują się wpisy w językach staroukraińskim, cerkiewno-słowiańskim, polskim, łacińskim i sporadycznie greckim.

Przedmiotem naszego zainteresowania stały się teksty genetycznie różnorodne, w których kody językowe i graficzne ulegają przełączeniu lub mieszanii. Ze względu na rodzaj użytego pisma i podstawę językową marginalia dzielimy na: a) jednorodne graficznie, ale niejednorodne językowo, łączące różne systemy językowe poprzez przełączanie lub mieszanie kodów. Przykładem może być tekst polski z wstawkami łacińskimi lub tekst ukraiński napisany cyrylicą z wpływem interferencyjnym języka polskiego, co przejawia się na poziomie fonetycznym, leksykalnym, morfologicznym i pojęciowym; b) teksty jednolite graficznie i językowo, ale asymetryczne (na przykład marginalia pisane alfabetem polskim, mające wyraźne cechy fonetyczne i leksykalne języka ukraińskiego); c) marginalia heterogeniczne graficznie, w których w różnych kombinacjach funkcjonują pismo łacińskie, pismo polskie i cyrylica. Wśród nich wyodrębniają się trójjęzyczne zapisy-tłumaczenia, które mogą być przydatne w badaniach z zakresu leksykologii historycznej. Jednak najciekawsze i najbardziej obiecujące dla dalszych badań w kontekście badania zjawiska przełączania kodów przez osobowość bilingwalną są teksty z asymetrycznym połączeniem kodów językowych i graficznych, w szczególności notatki w języku ukraińskim zapisane pismem polskim i notatki w języku polskim zapisane cyrylicą. Wybór alfabetu przez określoną społeczność odgrywa ważną rolę w kształtowaniu własnej tożsamości, dlatego zbadanie, w jaki sposób i w jakim celu dawni Ukraińcy wybierali w swoich tekstach kody językowe i graficzne, pomoże lepiej poznać socjolingwokulturową osobowość w plurilingwalnej wspólnocie tamtego czasu.

Słowa kluczowe: *noty rękopiśmienne, marginalia, polskojęzyczne piśmiennictwo ukraińskie, przełączanie kodów, starodruki cyrylickie.*

Софія БУТКО,
orcid.org/0000-0002-4778-2914
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(Харків, Україна), *sophiabutko@karazin.ua*

ПРО МОВУ / МОВИ РУКОПИСНИХ НОТАТОК У КИРИЛИЧНИХ СТАРОДРУКАХ

Маргіналії є цінним джерелом для багатьох гуманітарних наук не лише з огляду на свій зміст, але з точки зору мовно-графічного оформлення, яке цілком підтверджує тезу про багатомовність ранньомодерного українського суспільства. У статті проаналізовано мову (мови) рукописних нотаток (маргіналій) на берегах кирилических стародруків 15–17 століть з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. На берегах сторінок стародруків трапляються записи староукраїнською, церковнослов'янською, польською, латинською, зрідка грецькою мовами.

Предметом нашого зацікавлення стали генетично неоднорідні тексти, у яких перемикаються або змішуються мовний і графічний коди. З огляду на використаний тип письма й мовну основу маргіналій поділяємо на: a) графічно однорідні, але мовно гетерогенні, що поєднують різні мовні системи за допомогою перемикання або

¹ Artykuł powstał w ramach projektu badawczego “Polskojęzyczne piśmiennictwo ruskie od końca XVI do początku XVIII w.: językowy obraz świata i kody kulturowe” programu *Polonista*, finansowanego przez Narodową Agencję Wymiany Akademickiej (B/P/PO/2023/1/00015/U/00001).

zmieszania kodów. Przykładem może być polski tekst z łacińskimi wstawkami albo cyrylicznym ukraińskim tekstem, który zaswiadcza o wpływie polskiej mowy, który zaswiadcza o fonetycznym, leksykalnym, morfologicznym i konceptualnym równaniu; b) graficznie i mownie jednolite, ale niesymetryczne teksty (na przykład, marginałii, zapisane polskim alfabetem, które mają wyraźne fonetyczne i leksykalne rysy ukraińskiej mowy); w) graficznie niejednolite marginałii, w których w różnych połączeniach funkcjonują łacinka, polskie pismo i cyrylica. Zaswiadcza ośród nich trójmowne zapisy-tłumaczenia, które mogą przysłużyć się badaniom z historycznej leksykologii. Przemownie najbardziej ciekawymi i perspektywnymi dla dalszych badań w kontekście badania zjawiska przełączania kodów dwomowność osobowością są teksty z niesymetrycznym połączeniem mownie-graficznych kodów, zwłaszcza ukraińskomowne notatki, zaфіксовані польським письмом, і польськомовні нотатки, зафіксовані кирилицею. Вибір певною спільнотою алфавіту відіграє важливу роль у формуванні власної ідентичності, отже, вивчення того, як і з якою метою давні українці обирали мовні та графічні коди у своїх текстах, допоможе краще пізнати тогочасну соціолінгвокультурну особистість у багатомовній спільноті.

Ключові слова: рукописні нотатки, маргіналії, польськомовна українська словесність, перемикання кодів, кириличні стародруки.

Sofia BUTKO,

orcid.org/0000-0002-4778-2914

Candidate of Philological Sciences (PhD),

Associate Professor at the Department of Ukrainian Language

V.N. Karazin Kharkiv National University

(Kharkiv, Ukraine), sophiabutko@karazin.ua

ABOUT THE LANGUAGE / LANGUAGES OF THE HANDWRITTEN NOTES IN OLD CYRILLIC PRINTS

Marginalia are a valuable source for many human sciences, not only in terms of their content, but also in terms of linguistic and graphic form, which fully confirms the point about the multilingualism of early modern Ukrainian society. The article analyzes the language(s) of handwritten notes (marginalia) on the pages of Cyrillic old prints of the 15th–17th centuries from the collection of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi. On the margins of the pages of old prints, there are entries in Old Ukrainian, Church Slavonic, Polish, Latin, and occasionally Greek.

The subject of our interest has become genetically heterogeneous texts in which language and graphic codes are switched or mixed. Taking into account the type of writing and the linguistic basis, marginalia are divided into: a) graphically homogeneous, but linguistically heterogeneous, combining different language systems by switching or mixing codes. An example can be a Polish text with Latin insertions or a Cyrillic Ukrainian text created under the influence of the Polish language, which is evidenced at the phonetic, lexical, morphological and conceptual levels; b) graphically and linguistically homogeneous, but asymmetrical texts (for example, marginalia written in the Polish alphabet, which have distinct phonetic and lexical features of the Ukrainian language); c) graphically heterogeneous marginalia, in which the Latin script, Polish script and Cyrillic script function in various combinations. Among them, we single out among them trilingual records-translations that can be useful for research in historical lexicology. However, the most interesting and promising for further research in the context of the study of the phenomenon of code switching by a bilingual personality are texts with an asymmetric combination of linguistic and graphic codes, in particular, Ukrainian-language notes recorded in the Polish script and Polish-language notes recorded in the Cyrillic alphabet. The choice of the alphabet by a certain community plays an important role in the formation of its own identity, therefore, studying how and for what purpose ancient Ukrainians chose language and graphic codes in their texts, will help to better understand the sociolinguistic and cultural personality in the multilingual community of that time.

Key words: *handwritten notes, marginalia, Polish-language Ruthenian literature, language situation in Ukrainian lands, Cyrillic old prints.*

Sformułowanie problemu. Noty rękopiśmienne w starodrukach cyrylickich reprezentują szczególnie interesujący i cenny materiał dla badań historycznojęzykowych w ujęciu socjolingwistycznym, lingwokulturowym, stylistyczno-dyskursywnym. Te naprawdę dalekie od doskonałości z punktu widzenia poprawności i zachowania wysokiego stylu tekstu, pisane przez ludzi bardziej prostych, zwykłych duchownych, często wiejskiej miejscowości, pisarzy wojskowych lub sądowych, obywateli miast i wsi, mogą dać sporo informacji na temat światopoglądu i

wartości szerszych warstw społeczeństwa, a nie tylko elity duchowej i świeckiej. Ukraińska badaczka marginałów Wira Frys używa dość trafnej naszym zdaniem metafory na określenie tych tekstów – „głosy z dołu”, wskazując, że są one bezcennym materiałem do badań światopoglądu wczesnego nowożytnego człowieka, jego tożsamości osobowej i zbiorowej, systemu wartości (Фрис 2014–2015: 110).

Ciekawa jest jednak nie tylko treść takich zapisów, które naprawdę mogą być świetnym uzupełnieniem do wielu zagadnień historycznych i kulturowych,

dotyczących m.in. działalności bractw i ośrodków edukacyjnych, cerkwi i drukarni, klasztornych bibliotek, życia miast nowoczesnych i ich obywateli, zainteresowań i świadomości czytelników starodruków itp. Nie mniej wartościowa jest forma językowo-graficzna marginaliów, której analiza może przysłużyć się badaniom plurilingwalnego społeczeństwa oraz opisowi mechanizmów przełączania się kodów językowo-graficznych przez osobowość socjolingwoculturową.

Analiza badań. Marginalia w starodrukach cyrylicy interesują naukowców już oddawna. Jeszcze Iwan Franko podkreślał ważność odnajdywania i publikowania tych tekstów dla historyczno-językowych i literaturoznawczych studiów (Франко 1982: 166). W ciągu kilku ostatnich dziesięcioleci marginalia były wykorzystywane jako źródło informacji w badaniach z historii, bibliologii, teologii, astronomii². W ostatnie lata w związku z dominowaniem paradygmatu antropologiczno-kognitywnego coraz częściej pojawiają się studia interdyscyplinarne, w których naukowcy za pomocą metod różnych dziedzin humanistycznych (językoznawstwa, etnologii, socjologii, historii) analizują językowo-tekstowe cechy marginaliów na szerokim tle historyczno-kulturowym, co pozwala przybliżyć się do zrozumienia językowego obrazu świata, światopoglądu i wartości człowieka i wspólnoty etnosocjokulturowej pewnej epoki (zob. Бутко 2021, Заболотна 2017, Фрис 2014–2015).

Oprócz tego marginalia są bardzo cennym źródłem dla badań historycznojęzykowych, gdyż często zachowują ślady tego języka (języków), którym posługiwały się szerokie warstwy społeczeństwa. Co prawda źródło to nie cieszy się popularnością wśród językoznawców, co wcale nie jest dziwne ze względu na trudnodostępność tych tekstów, pracochłonność w ich odnalezieniu i odczytaniu, anonimowość ich autorów oraz – co dla nas jest kluczowe – heterogeniczność językowo-graficzną tych tekstów.

Na moment obecny znane nam są dwie prace językoznawców, którzy udali się do analizy marginaliów, pisanych po ukraińsku. Wśród tych badaczy Mykoła Werbowyj, który w artykule pt. «До питання походження псевдослов'янізмів українських пограничних записів, зібраних І. Панькевичем» analizuje ślady języka cerkiewnosłowiańskiego i twierdzi, że przez ten dziwny genetycznie różnorodny kod werbalny wyraźnie widać ślady języka mówionego, żywego. To pozwala naukowcowi dojść do wniosku, że marginalia są napisane żywym językiem, którego

potoczność starano się ukryć za pomocą pseudosłowiańskich słów i form. To znaczy, że marginalia przygotowały grunt dla nowego języka literackiego, opartego na języku żywym (Вербовий, 1999). W centrum uwagi drugiego artykułu pt. «Мовні особливості староукраїнських маргіналій (на матеріалі волинських стародруків)» autorstwa Łarysy Pawlenko znalazły się fonetyczne, leksykalne, morfologiczne, onomastyczne cechy języka not rękopiśmiennych, które, jak twierdzi badaczka, również wskazują na to, że do staroukraińskich marginaliów aktywnie przenikały formy żywego języka mówionego (Павленко, 2004).

Jak widać obiektem analizy lingwistów do tego czasu stawały się przede wszystkim marginalia staroukraińskie oraz teksty, w których łączyły się języki staroukraiński i cerkiewnosłowiański. Natomiast zapiski w języku polskim, jak i noty, w których łączyły się kody staroukraiński i polski do tego czasu przebywają poza obszarem zainteresowań naukowców. Ośmielam się przypuszczać, że ten materiał należy do trudnych i niejednoznacznych zagadnień filologicznych. O przyczynach tej trudności decyduje nacechowanie polityczne i ideologiczne poruszanego tematu, gdyż językowe podłoże zapisek odręcznych może prowokować dyskusje wśród polonistów i ukrainistów o przynależności tych tekstów do określonego piśmiennictwa narodowego, a to z kolei powoduje zupełnie zrozumiałe stanowisko uniknąć ostrych zakrętów, a więc de facto pozostawić to dziedzictwo bez właściwej analizy i opisu lingwistycznego.

Warto jednak pamiętać, że analizujemy teksty okresu historycznego, w którym dla wielu formacji politycznych właściwa była sytuacja wielojęzyczności, a narodowe języki literackie w oparciu o język mówiony dopiero zaczynały się kształtować. Badaczka literatury barokowej kręgu wschodniosłowiańskiego Giovanna Brogi Bercoff określa specyfikę świadomości językowej osobowości wczesnej nowożytnej w taki sposób: „Analiza niektórych ważniejszych dzieł okresu późnego renesansu i baroku sugeruje, że język był ważnym, ale niewystarczającym kryterium identyfikacji kulturowej i protonarodowej” (Brogi Bercoff, 2017: 46). Pewnym rozwinięciem tej myśli jest teza badacza polskojęzycznej poezji ukraińskiej Rostysława Radyszewskiego, który pisze, że wielojęzyczność była normą dla ówczesnego człowieka pióra w Ukrainie, podkreślając, że «język polski organicznie łączył się w poezji ukraińskiego baroku z patriotyzmem, elementami mentalności narodowej, historią i religijnością Ukraińców – i nie ma w tym nic nienaturalnego bądź paradoksalnego» (Radyszewski, 1996: 10).

² Szczegółowy przegląd prac naukowych na temat zapisek odręcznych w starodrukach cyrylicy można znaleźć tu: Фрис, 2014–2015.

Uświadomienie i zrozumienie takiego stanu rzeczy dajenampodstawynierezygnowaćz polskojęzycznych tekstów piśmiennictwa ukraińskiego, a wykorzystać je jako cenny materiał źródłowy w studiach na temat sytuacji językowej i świadomości językowej w obrębie wspólnoty staroukraińskiej, która była współkreatorem i nosicielem wartości narodów Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Celem artykułu jest wstępne przyjrzenie się językowi (językóm) not rękopiśmiennych w starodrukach cyrylickich XV–XVII w. i wyjaśnienie tego, w jaki sposób różne języki i systemy pisma się łączyły ze sobą w tekstach marginaliów. Takie spojrzenie na te teksty reprezentuje wstępny etap badań na temat bilingwalnej/plurilingwalnej świadomości językowej przedstawicieli społeczności ukraińskiej od końca XVI do początku XVIII w.

Materiałem źródłowym posłużyło wydanie Marharyty Szamraj pt. «Маргіналії у стародруках кириличного шрифту 15–17 століть з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського». Autorka zebrała i opracowała zapiski odręczne na stronach starodruków, pochodzących z różnych ośrodków typografii cyrylickich, znanych w RP: Lwów, Kijów, Ostrog, Wilno, Kuteino, Suprasl, Czernigów i inne. Ogólna liczba opracowanych przez autorkę starodruków stanowi 493 egzemplarze książek, znajdujących się obecnie w bibliotece w Kijowie.

Prezentacja głównego materiału. Sytuację językową od końca XVI do początku XVIII w. na ziemiach, zamieszkałych przez Ukraińców, można określić jako wielojęzyczną, gdyż w różnych dziedzinach życia używali ukraińskiego (który wraz z językiem białoruskim był określany wówczas mianem „język ruski”), cerkiewnosłowiańskiego, polskiego języków oraz łaciny³. Różne były też funkcje i rola tych języków w życiu społecznym. Język ruski funkcjonował głównie na ziemiach ukraińskich lub białoruskich, będąc językiem aktów prawnych i życia towarzyskiego. Cerkiewno-słowiański był językiem wyznawców prawosławia, pełniącym funkcję sakralną i edukacyjną. Łacina była ważna nie tylko w życiu religijnym, ale także w sferze świeckiej, ponieważ była nosicielem kultury antycznej – kluczem do światopoglądu humanistycznego, który kształtował się w przestrzeni europejskiej od czasów renesansu. Równie prestiżowy był język polski, który z jednej strony pełnił funkcję języka komunikacji administracyjnej i państwowej, z drugiej był mediatorem między światem cywilizacji zachodniej i wschodniej.

³ Należy zauważyć, że z całą pewnością to daleko nie pełna lista języków, które można było usłyszeć na ziemiach ukraińskich, ale nam chodzi o najbardziej rozpowszechnione i istniejące przede wszystkim na piśmie.

Teksty not rękopiśmiennych potwierdzają tezę o wielojęzyczności społeczeństwa w tych czasach, gdyż na stronach starodruków odnotowujemy zapiski w językach ukraińskim, cerkiewnosłowiańskim, polskim i łacińskim, które reprezentują różne treści i gatunki. Są tu: noty proveniencyjne, kronikarskie, gospodarczo-bytowe, metrykalne, teksty o treści religijnej, o funkcjach prawnych (noty o kupnie, sprzedaży, przekazaniu w dar pewnej książki), sentencje i przysłowia, zakorzenione w kulturze szlacheckiej, utwory ludowe i literackie, uwagi do treści książki oraz ślady lektury.

Szczególne zainteresowanie w kontekście badania bilingwalnej/plurilingwalnej świadomości językowej budzą jednak heterogeniczne teksty, w których zmieszane są kody językowe i graficzne. Analiza właśnie takich marginaliów jest o tyle ważna, że wybór języka i pisma w pewny sposób odzwierciedla religijną, ideowo-polityczną, w końcu tożsamościową postawę ówczesnej osobowości socjolingwokulturowej (Farion, 2015: 151). Oprócz tego liczy się też odbiorca pewnego tekstu, gdyż autorzy marginaliów musieli orientować się na potencjalnego czytelnika-adresata pewnej książki, co uzasadnia świadome i pragmatyczne podejście do wyboru kodu językowo-graficznego.

Materiał źródłowy ze względu na wykorzystany typ pisma można pogrupować w taki sposób:

1) zapiski zrobione alfabetem łacińskim, w tym pismem polskim:

– dwujęzyczne polsko-łacińskie zapiski lub teksty w języku polskim ze wstawkami łacińskimi: *“Wielmożny Mości Dobrodziejowi Wielebnym Bogu Jg. Xiężę Boratyński... Ex libris Joanis Boratyński”* (154)⁴. Najczęściej połączenie takich kodów językowo-graficznych odnotowujemy w notach proveniencyjnych, charakteryzujących się ogólnie przyjętą formułą *ex libris* oraz w oznaczeniach daty pewnego wydarzenia poprzez wyraz *Anno Domini*, co jest typowe dla świadomości ówczesnej jednostki wykształconej;

– w języku ukraińskim, do pewnego stopnia spolszczonym: *“Zwischenowany hetman oboich storon portu Dnipra Iwan Mazepa Stepanowicz y kawairczinu sjwiatego apostola Andreia y zewsudij”* (4). Na językowe podłoże ukraińskie najczęściej wskazują cechy fonetyczne oraz leksykalne („ukraińskość” przytoczonego tekstu udowadniają np. pełnogłosna forma *storon*, specjalnie zaznaczona miękkość spółgłoski *s* w wyrazie *sjwiatego*, *i* na miejscu dawnego *ě w nazwie własnej *Dnipro* oraz formy ukraińskie antroponimów *Iwan, Stepanowicz, Andreia*).

⁴ Tu i dalej w nawiasach zaznaczamy numery marginaliów według wydania Marharyty Szamraj (Шамрай 2005).

2) zapiski zrobione alfabetem cyrylicy:

– w języku polskim: «*Порт убогих спизарна, уломнихъ оброна, заз для тебе лакомче вселка реч створона*» (65). W tym fragmencie zwraca na siebie uwagę to, że niektóre głoski polskie oddane są cyrylicą dość nieściśle (por. *тебе/ciebie, вселка/wszelka, створона/stworzona*)⁵. To stawia przed nami pytanie: czy takie zapisywanie było świadome, w celu ukrainizowania pewnych wyrazów, czy jednak widoczna tu zwykła nieświadomiona transliteracja, czyli mechaniczne przełączenie kodu graficznego. Wydaje się, że poszerzenie materiału źródłowego o podobnych kontekstach w przyszłości może przysłużyć się poszukiwaniu odpowiedzi na to pytanie.

– w języku ukraińskim, z wpływem interferencyjnym polszczyzny: «...я рабъ б[о]жій Феодор Балясникъ купилемъ сию книгу вишиъ мянованую за власную вѣрну працу своєю и отдаемъ тую книгу до храму С[вя]того отца Николая до села Сулукова в староствѣ долиньскомъ за отца Лазара на тот часъ будучого священникомъ храму С[вя]того, которую книгу отдаю до мѣсца того на вѣчнїе вѣки за отпущенїе грѣховъ своихъ так же и родичувъ своихъ...» (175). Polonizmy tu odnotowujemy na różnych poziomach językowych: a) leksykalnym (*колвек, пенязи, офіровал*), b) fonetycznym (*чловек, злото, сребрний*), c) fleksyjnym (*родичув, муй, купилем*). Czasami leksykalne polonizmy pełnią funkcję pewnego markera, który pozwala zidentyfikować stałe formuły, wskazujące na związek z pierwszorzorcami polskimi. Do takich formuł na przykład należy sformułowanie *при битности людехъ зацнихъ и годнихъ вѣри*, które ma swoje korzenie w kulturze szlacheckiej.

3) marginalia z mieszaną formą zapisu, połączenie w jednym fragmencie łacinki albo pisma polskiego i cyrylicy. Takie teksty są najciekawsze, bo dają możliwość prześledzenia, w jaki sposób i co do jakich treści odbywało się przełączenie kodów językowo-graficznych, ale i najtrudniejsze, ponieważ zapiski te bardzo często demonstrują asymetrię graficzno-językową. Są to przypadki zapisywania tekstu ukraińskiego pismem polskim i odwrotnie – tekst polski może być oddany cyrylicą.

Porównajmy na przykład takie dwa teksty:

Tekst A: «*Я неи Василиї Кieldzewicz [?] paroch porwanecky oprawył we sribło y oxamyt moie własnoie sribło y oksamyt... za odpuszczenije hrichow swoich 1734 anno...*» (171).

Tekst B: «*Jak ribom wolne morze, ptak gdzie chce tam lata / Tak mądreму oyczizna kazdi iest kąt świata./ Как рибом волне море, птак где хоче там лата / Так мудрому ойчизна ест коздиі кат свата*» (65).

W obu tekstach widzimy przełączenie kodu graficznego, ale nie językowego: w tekście A autor wykorzystuje pismo polskie, ale podłoże językowe tego tekstu jest wyraźnie ukraińskie, na co wskazują formy *sribło, oxamyt, hrichow*; w tekście B za pomocą cyrylicy zapisany jest polskojęzyczny fragment, co potwierdzają formy *птак, лата, ойчизна*. Jednocześnie w tekście B widoczne są w niektórych słowach rozbieżności między właściwym brzmieniem słów a ich pisownią, por. *morze/more, gdzie/где, chce/хче, kąt/кат, świata/свата*. Można byłoby uznać te nieściśłości za wpływ interferencyjny języka ukraińskiego, ale w takim razie nie do końca jest jasne niekonsekwentne oddanie pewnych głosek polskich cyrylicą, por. *mądreму/мудрому* i *kąt/кат*. Wydaje się, że autor zapiski po prostu nie rozpoznał w kontekście słowa *kąt* i transliterował literę *ą* jako *a*, ale niestety nie możemy tego udowodnić na pewno.

W niektórych przypadkach wstawki inojęzyczno-graficzne są oznacznikiem prawno-administracyjnym, gdyż wskazują na przedstawiciela władzy, przy ktorego rządzeniu odbywała się pewna akcja: «*Я смиренный рабъ Божїи із жоною своєю Анною, і с прочимы, сїй глаголемїи Апостол за отпущенїе грѣхов своих іерей Исидор Кропостов купив [с] чады своими в селѣ Дворцу оу честнаго [отца] і гос[по]дина, отца, Матвея Гуловецаго за золотых осмнадцета в **maietności J[ego]mosci Pana Stanisława Menczynskiego Czesnika Mielnickiego w Dworcu** на потребу своєю, и до набоженства ц[e]рковного, а записую дѣтем моим, волно по животѣ моем, лати продати, свѣдок на тоє Андрей Базарнѣкъ Мѣщанинѣ» (47). Podobne polskojęzyczne formuły mogły pełnić kilka funkcji, m. in. informować odbiorcę, zwiększyć siłę tego dokumentu oraz oznaczać tożsamość obywatelską autora zapiski, wszystkich wymienionych w niej osób i czytelników książki, dla których ta formuła musiała być rozpoznawalna.*

W niektórych marginaliach podobne wstawki na pierwszy rzut oka wydają się zupełnie przypadkowe, na przykład: «*Року Божїя [1711]: апоно [!] Domini 1711 на Подолю Саранча голодь учинила. В томъ же року быдло зѣдыхало. того ж року Москва с Польску wyszła*». Ważne w tym kontekście jest spo-

⁵ Podczas sprawdzania tych wyrazów powstało pytanie o tym, czy nie jest to zwykła wariatywność zapisu w staropolskich tekstach. Jednak ani Słownik polszczyzny XVI wieku, ani Elektroniczny korpus tekstów z XVII i XVIII w. nie notują form *wselka, stworona*. Co do formy *tebe*, EKT podaje 9 kontekstów, ale wszystkie one mają wyraźne cechy uraińskiego podłoża językowego, por. «*Moja brat mnoho propal, ty niehodna; Już tebe zjesz, bo moja teper głodna*» (Jan Białobłocki, Brat Tatar albo liga wilcza ze psem na gospodarza do czasów terażniejszych stojąca, 1652).

strzeżenie amerykańskiego lingwisty Petera Unsetha, który podkreśla, że wybór przez pewną wspólnotę grafiki dla swojego języka spowodowany tym, jak wizualnie przedstawiać siebie, swój język i swoją tożsamość albo oddzielić się od innej wspólnoty (Unseth, 2005: 1). Przypuszczam, że to jedno polskie słowo w przytoczonym fragmencie nie jest tu użyte przypadkowo i mogło pełnić funkcję pewnego poli-semantycznego szyfru, zrozumiałego dla odbiorcy ukraińskiego, który był już przyzwyczajony do przełączania kodów językowo-graficznych, i obcego dla Rosjan, gdyż plurilingwizm dotarł do rosyjskiej granicy dopiero w wieku XVIII (Brogi Bercoff, 2017: 45). Założenie to jednak potrzebuje dalszych badań na szerokim polityczno-kulturowym i socjalnym tle.

Wnioski. Podsumowując nasze wstępne rozważania na temat języków i typu pisma marginaliów w starodrukach cyrylickich, warto podkreślić, że noty rękopiśmienne jako cenny materiał źródłowy dla studiów historycznojęzycznych potrzebują szczególnej uwagi lingwistów. Nacechowanie ideologiczne w rozwiązaniu kwestii “paszportowej” tekstów polskojęzycznych może być przełamane za pomocą nowego podejścia, które poprzez analizę języka(ów) pomoże przybliżyć się do zrozumienia bilingwalnej/plurilingwalnej świadomości językowej i tego, w jaki sposób i w jakim celu dawni Ukraińcy dokonywali wyboru kodu językowego i graficznego. A to w konsekwencji przyczyni się do poznania ówczesnej osobowości socjolingwocultrowej, jej mentalności, światopoglądu oraz wartości.

BIBLIOGRAFIA

1. Бутко С. Староукраїнська особистість і мовна картина світу в маргіналіях стародруків кириличного шрифту XV–XVII століть. *Polsko-ukraińskie spotkania językowe / pod red. S. Butko, M. Gębki-Wolak*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2022, с. 93–109.
2. Вербовий М. В. До питання походження псевдослов’янізмів українських покрainіх записів, зібраних І. Панькевичем. *Українська філологія: школи, постагі, проблеми: зб. наук. праць Міжнародної конференції, присвяченої 150-річчю заснування кафедри української словесності у Львівському університеті у Львів, 23–24 жовтня 1998 р.* Львів: Світ, 1999. Ч. 2. С. 247–253.
3. Заболотна Н. В. Образ власниці й дарувальниці кириличної книжки в Україні XVIII ст. за даними покрainіх записів. *Рукописна та книжкова спадщина України*, вип. 21, 2017, с. 61–72.
4. Павленко Л. Мовні особливості староукраїнських маргіналіїв (на матеріалі волинських стародруків). *Проблеми славістики*. 2004. № 3–4. С. 267–271.
5. Фаріон І. Д., Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII століттях: дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01. Київ, 2015. 456 с.
6. Франко І. Кінцеві записки в староруських рукописах. Його ж. *Зібрання творів*. У 50-ти томах. Т. 37. К., 1982. С. 166–170.
7. Фрис В. «Голоси знизу» (огляд покрainіх записів XVI–XVIII ст. на кириличних стародруках). *Академія*, № 12, НаУКМА, 2014. С. 110–119.
8. Шамрай М. А. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Київ, 2005. 334 с.
9. Brogi Bercoff G. Plurilinguism and Identity: Rethinking Ukrainian Literature of the Seventeenth Century. *Ukraine and Europe: Cultural Encounters and Negotiations / G. Brogi Bercoff, M. J. Pavlyshyn & S. Plokyh (Eds.)*. University of Toronto Press, 2017. P. 45–71.
10. Elektroniczny korpus tekstów z XVII i XVIII w. URL: <https://www.korba.edu.pl>.
11. Radyszewski R. *Poezja polskojęzyczna na Ukrainie*. Kraków, 1996. 99 s.
12. *Słownik polszczyzny XVI wieku (edycja internetowa)*. URL: <https://spxvi.edu.pl>.
13. Unseth P. The Sociolinguistics of Script Choice: An Introduction. *International Journal of The Sociology of Language*. 2008. P. 1–4.

REFERENCES

1. Butko S. (2022). Staroukrainska osobystist i movna kartyna svitu v marhinaliakh starodrukiv kyrylychnoho shryftu XV–XVII stolit. [The Old Ukrainian personality and the linguistic image of the world in marginalia of old Cyrillic prints of the 16th–17th centuries]. *Polsko-ukraińskie spotkania językowe*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 93–109. [in Ukrainian].
2. Verbovyi M. V. (1999). Do pyttannia pokhodzhennia psevdoslovianizmiv ukrainskykh pokrainikh zapysiv, zibranykh I. Pankevychem. [To the question of the origin of pseudo-Slavicisms in Ukrainian marginalia collected by I. Pankevich]. *Ukrainska filolohiia: shkoly, postati, problemy: zb. nauk. prats Mizhnarodnoi konferentsii, prysviachenoї 150-richchiu zasnuvannia kafedry ukrainskoi slovesnosti u Lvivskomu universyteti u Lviv, 23–24 zhovtnia 1998 r.*, 2. 247–253. [in Ukrainian].
3. Zabolotna N. V. (2017). *Obraz vlasnytsi y daruvalnytsi kyrylychnoi knyzhky v Ukraini XVIII st. za danymy pokrainikh zapysiv*. [The image of the owner and giver of a Cyrillic book in Ukraine of the 18th century according to marginalia]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*, 21. 61–72. [in Ukrainian].

4. Pavlenko L. (2004). Movni osoblyvosti staroukrainskykh marhinalii (na materialy volynskykh starodrukiv). [Linguistic features of Old Ukrainian marginalia (based on the material of Volyn old prints)]. *Problemy slavistyky*, 3–4, 267–271. [in Ukrainian].
5. Farion I. D. (2015). Suspilnyi status staroukrainskoi (ruskoi) movy u XIV–XVII stolittiakh [The social status of the Old Ukrainian (Ruthenian) language in the 14th–17th centuries]: dys. ... d-ra filol. nauk : 10.02.01. Kyiv. 456 s. [in Ukrainian].
6. Franko I. (1982). Kintsevi zapysky v staroruskykh rukopysakh [Final notes in Old Ruthenian manuscripts]. Franko I. *Zibrannia tvoriv. U 50-ty tomakh*, 37. 166–170. [in Ukrainian].
7. Frys V. (2014). «Holosy znyzu» (ohliad pokrainikh zapysiv XVI–XVIII st. na kyrylychnykh starodrukakh). [“Voices from below” (survey of marginalia of the 16th–18th centuries in Cyrillic old prints)], *Akademiia*, 12. 110–119. [in Ukrainian].
8. Shamrai M. A. (2005). Marhinalii v starodrukakh kyrylychnoho shryftu 15–17 st. z fondu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho. [Marginalia in old prints of the Cyrillic script of the 15th–17th centuries from the fund of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi]. 334 s. [in Ukrainian].
9. Brogi Bercoff G. (2017). Plurilinguism and Identity: Rethinking Ukrainian Literature of the Seventeenth Century. G. Brogi Bercoff, M. J. Pavlyshyn & S. Plokyh (Eds.). *Ukraine and Europe: Cultural Encounters and Negotiations*. University of Toronto Press. P. 45–71.
10. Elektroniczny korpus tekstów z XVII i XVIII w. [The electronic corpus of the texts from the 17th and 18th centuries]. URL: <https://www.korba.edu.pl>. [in Polish].
11. Radyszewski R. (1996). *Poezja polskojęzyczna na Ukrainie*. [Polish-language poetry in Ukraine]. Kraków. 99 s. [in Polish].
12. Słownik polszczyzny XVI wieku (edycja internetowa). [The dictionary of the Polish language of the 16th century (online edition)]. URL: <https://spxvi.edu.pl>. [in Polish].
13. Unseth P. (2008). The Sociolinguistics of Script Choice: An Introduction. *International Journal of The Sociology of Language*. P. 1–4.